

Iš prigimtinės kultūros žodyno: juoda žemė

Vykintas VAITKEVIČIUS

Žinija apie žemę, jos spalvą, sudėtį ir savybes yra lietuvių prigimtinės kultūros dalis. Šiame straipsnyje pirmą kartą nagrinėjama savita juodos žemės samprata. Archeologinė jos iliustracija – kultūriniai sluoksniai. Sekant prigimtinės kultūros tradicija žemės juodumas visuomet yra susijęs su ugnimi arba iš jos kyla. Tai gali būti lydiminės žemdirbystės pasekmė, visų anksčiau gyvenusių kartų įdirbis: įdėto darbo, išlieto prakaito rezultatas arba kurstytos, aukomis ir žodžiais maldytos ugnies žymė.

Istorinę ir šiuolaikinę juodos žemės perspektyvą gerai atskleidžia apidėmė, kuriai skirta antroji straipsnio dalis. Apidėmė vadinama nukeltos, sunykusios sodybos vieta, išsiskirianti juoda spalva ir pasižyminti derlumu. Kaip vietovardis, rašytiniuose šaltiniuose apidėmė daugelį kartų minima Valakų reformos metu ir vėliau, jai pasibaigus. XX a. – XXI a. pradžioje apidėmėms reiškama religinė pagarba yra prigimtinei kultūrai būdingas reiškiny.

Prasminiai žodžiai: prigimtinė kultūra, juoda žemė, kultūrinis sluoksnis, ugnis, apidėmė

Prigimtinės kultūros tyrimai atveria galimybę į lietuvių prigimtį ir būdą, praeities papročius ir šiuolaikinės kultūros reiškinius žvelgti kitaip, jautriau ir atidžiau. Tai kitoks požiūris į lituanistinius šaltinius, siekis pažinti kultūrą iš vidaus, iš pačių gelmių, remiantis jos pačios patirtimi, žodynu ir gramatika. Iki šiol nemėginta taip žvelgti į žemę, tirti jos spalvą, sudėtį ir savybes.

Juodžemis pasižymi dideliu derlingumu. Teigiama, kad jis formuojasi po daugiametėmis žolėmis, miško paklote, turi storą puveninį horizontą, patvarią trupininę struktūrą ir daug humuso (organinių liekanų). Nustatyta, kad Lietuvoje juoda žemė susidarė dirbant, tręšiant, sausinant natūralius velėninius jaurinius miškų dirvožemius. Kultūrinių augalų veikiami

minėti dirvožemiai pasikeitė: neliko miško paklotės, jų organinė medžiaga tapo kultūrinių augalų liekanos, šaknys, ražienos. Humusą gausino daugiametės žolės, kurių šaknys ilgai formavo ir naujus storus kultūrinius horizontus.¹

Lietuvių prigimtinei kultūrai būdinga savita juodos dirbamos žemės samprata, kilmės aiškinimas.² Juodai žemei nuo seno reiškama ir puoselėjama religinė pagarba. Straipsnyje pirmą kartą keliama šie klausimai, imamasi pradinio jų nagrinėjimo.

Iš pirmo žvilgsnio prigimtinei kultūrai būdinga žemės samprata paprasta. Žemė – sava vieta, kurioje gyvename, tai, ką liečia koja, į ką atsispiria pėda. Dažniausiai tai tas pats plotas, dirva, kurioje sėjama ir pjaunama, kitaip tariant, tai – *maitinanti* vieta. Antai: *Ten ne pieva, o ž e m ė* (Tverečius),³ arba: *Kai mažesnė ž e m ė, [tai jie] su savo jėga [jā] apsidirba* (Baisogala).⁴ Jonas Urbonavičius iš Lenartuvos dalijasi mintimis: *Mes papratę prie tos žemės, tą žemę knist, iš tos žemės maitytis*, jo žmona Marijona priduria: *Žemė – g y v e n i m s m ū s ū.*⁵

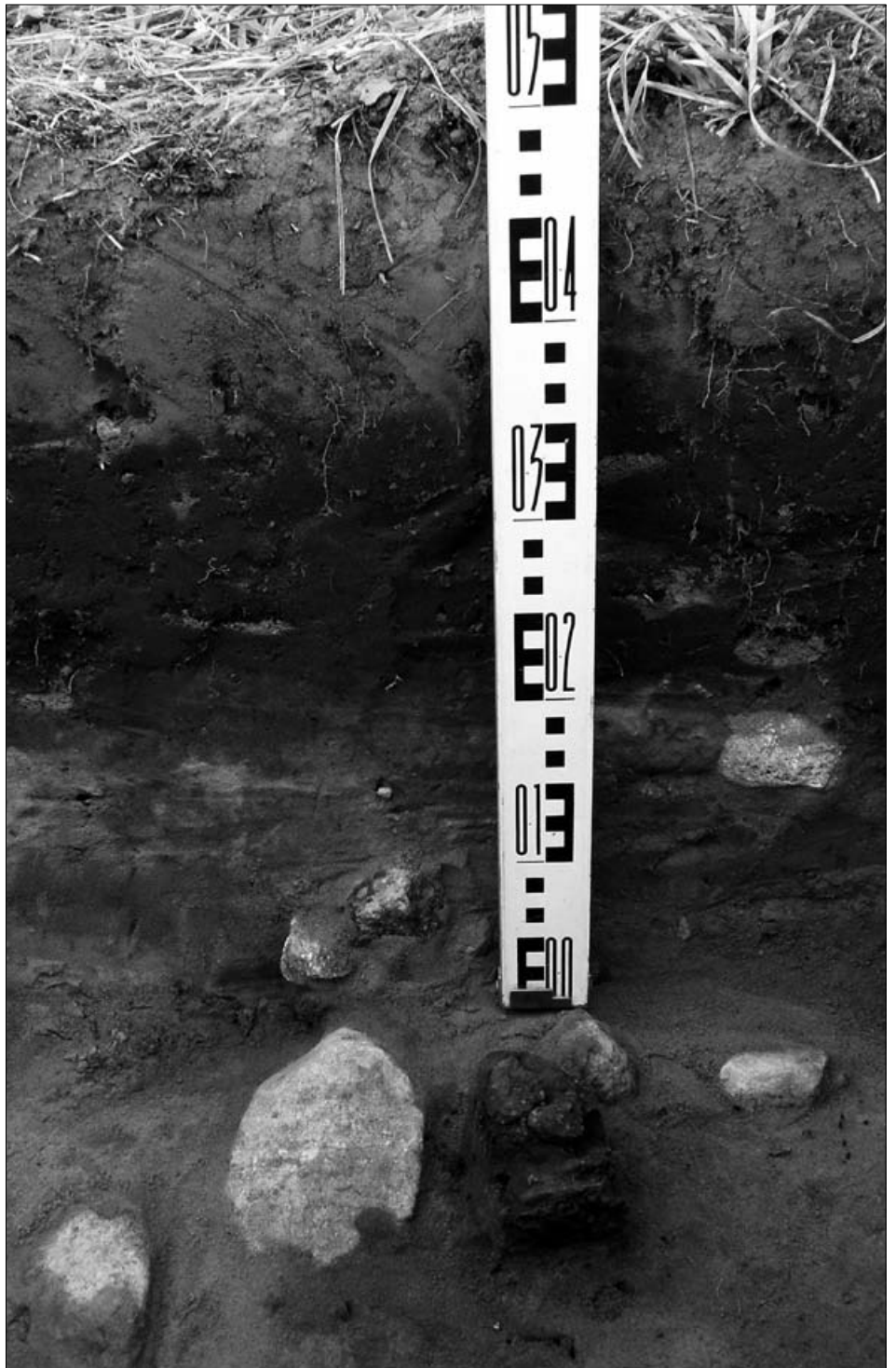
Žvelgiant atidžiau, toji žemė tikėjimuose, posakiuose ir pasakojimuose – tai paviršiuje slūgsančios dirbamos, paprastai juodos arba pilkos žemės sluoksnis, apaugęs velėna, susidaręs daugiausia virš rusvos, gelsvos ar balkšvos spalvos moreninių nuogulų, fliuvioglacialinių ir aliuvinių sąnašų, limnoglacialinių nuosėdų. Mitinėje vaizduotėje juodos žemės sluoksnis primena patiestą paklodę arba išskleistą antklodę: *Isigulei į žemę gerai i gulėk: žeme p a s i k l o j a i, žeme a p s i k l o j a i* (Tryškiai),⁶ *Trys sūnai jau po žeme* (Druskininkai),⁷ arba *Man neberekia didžiųjų kraitelių, aš a p s i d e n g u s juoda žemele* (Kupiškis).⁸

Tokiai žemės sampratai nesunku rasti archeologinę iliustraciją. Dažnai tai tas pats žemės sluoksnis, kuriame randama kitados naudotų molinių indų šukių, suvalgytos mėsos kaulų, žemėn nukritusių daiktų sankau-

pos. Buvusių arimų (ypač dažnai – daržų) vietoje randami kartu su gyvulių mėšlu iš tvarto arba kiemo išvežti pavieniai daiktai. Kuo šis sluoksnis juodesnis, riebesnis, tuo žemė geresnė, derlingesnė, taigi ir vertingesnė, plg.: *J u o d a ž e m ė derlingiausia* (Liškiava).⁹

Pabrėžtina, kad ši žemė, dar vadinama *dirva* arba *armeniu*, dažnai yra tokia pat sena kaip vienos ar kitos vietos apgyvendinimo istorija. Tai reiškia, kad tame žemės sluoksnyje, archeologų vadinamame kultūriniu, slūgso daiktai iš daugelio dažnai nutolusių priešistorinių ir istorinių laikotarpių. Antai ankstyvieji Turlojiškių senovės gyvenvietės (Širvintų r.) radiniai, remiantis bronziniu Antonino Pijaus (138–161 m.) dupondijumi, yra datuojami II a. pabaiga – III a., o vėlyvieji – I tūkstantmečio viduriu – antrąja puse, XIV a. pabaiga – XV a., XVII–XIX a. (1 pav.);¹⁰ Semeniškių 2-ojoje senovės gyvenvietėje (Širvintų r.), dirvožemyje, rasta radinių, būdingų laikotarpiui nuo pirmųjų amžių po Kr. iki XX a.: lipdytos keramikos šukių brūkšniuotu, grublėtu, gludintu paviršiumi, žiestos keramikos šukių, stiklinis karolis, žalvarinis raktas, saga su ašele, sagtis, geležinis peilis, pentino žvaigždutė, žalvarinis žiedas su stiklo akute, piniginės apkalas ir daugelis kitų.¹¹

Daugelis kelių hektarų plote plytinčių ilgalaikių geležies amžiaus gyvenviečių išnaudoja gyvenimui ir ūkinei veiklai patogias paežeres, paupius, upių santakas, taip pat piliakalnių papėdes, pasižymi intensyviu, vidutiniškai apie 0,25–1,5 m storio kultūriniu sluoksniu su gausiais keramikos, molio tinko, gyvulių kaulų, geležies šlako radiniais, perdegusiais akmenimis. Apie V a. gyvenviečių

1 pav. Turlojiškių senovės gyvenvietės (Širvintų r.) tyrinėjimai: paviršiuje apie 15 cm armuo – ilgas metas arta kultūrinio sluoksnio dalis; giliau juoduoja plūgo nepaliestas apie 15 cm kultūrinis sluoksnis; šurfo dugne – stulpavietė su akmenimis. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka. 2007 m.

struktūra kito, matyt, jos virto trumpalaikėmis, mažesnėmis. Tam galėjo turėti įtakos pasikeitusios klimatinės sąlygos, pakilęs upių ir ežerų vandens lygis. Tai gali būti ir pakitusios gyvensenos (nuo sėslios prie judresnės), visuomenės struktūros (nuo didelių bendruomenių prie šeimų) pasekmė.

I tūkst. antrosios pusės – II tūkst. pradžios senovės gyvenvietės mažai tyrinėtos, jas sunku aptikti. Geriau pažįstamos vienalaikės laidojimo vietos – pilkapių grupės Rytų ir Pietų Lietuvoje, plokštiniai kapinynai Vakarų, Vidurio ir Šiaurės Lietuvoje. Ankstyvuoju Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu, apie XIII–XIV a., plinta paprotys sudegintų mirusiųjų palaidoti kolektyviniuose kapuose žemės paviršiuje (Masteikiai, Kauno r.; Barinė, Panevėžio r. ir kt.) arba vandenyje (Obeliai, Ukmergės r.; Bajorai, Elektrėnų sav.). Šiuos kapinynus žymi nuo anglių, pelenų ir suodžių juoduojančios žemės sluoksnis su degintiniais kaulais, keramikos šukėmis ir įvairiais dirbiniais.

Paminėtina, kad ne visuomet juoduojanči žemė slūgso paviršiuje. Senieji dirvožemiai, kultūriniai sluoksniai gali būti giliai po supustytu smėliu Kuršių Nerioje, Šventojoje, po žemyninėmis kopomis kituose Lietuvos kraštuose (iki XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios buvo pustoma daugelyje Dzūkijos vietovių, kai kur iškirstų miškų vietose Žemaitijoje ir Aukštaitijoje) (2 pav.).¹² Kartais anglių, suodžių ir pelenų prisotintą žemę pridengė ir iki mūsų dienų išsaugojo priešistorinių V–XII a. Rytų Lietuvos – Vakarų Baltarusijos pilkapių smėlio sampilai; pirmis žemės paviršius galėjo būti nudegintas, ruošiant pilkapiui vietą, arba gausiai pabarstytas anglimis ir pelenais iš apeigų laužo.

Prigimtinėje lietuvių kultūroje žemės juodumas visuomet susijęs su ugnimi arba kyla iš ugnies. Skiriasi jos kilmė ir degimo padariniai. Antai lydimai, kitaip *skynimai* arba *degsniai*, yra tūkstantmetė kertamų, deginamų, dirbamais laukais verčiamų miškų tradicija. Naujaisiais ir naujaisiais laikais lydimai vis dar buvo plačiai paplitę tarp Lietuvos miškų ir pamiškių gyventojų naujakurių. Žmonės dėjo daug sunkaus, kitaip tariant, juodo darbo¹³ ruošdami lydimus, liejo prakaitą arba kaitulį,¹⁴ raudami kelmus:

[Jums girdėta, ar jaunystėje matyta, kad dar žmonės kirstų mišką ir toje vietoje darytų lauką?] *Taip! Gi ašai gerai prisimenu. Čia Šilų toks vienkiemis netoli yra, ir tas savininks parvažiava iš Amerikos, užsidirbęs pinigų, ir iš Pašiušvio dvaro nupirka 60 hektarų mišką. Tai jisai rovė mišką (aš jį pažinojau, tą senuką), rovė mišką ir dirba, dirbdavo žemę, o tuos rąstus... statė trobesius (...). Dabar tai mišką nurauti nieko nėra. Atvartytų Stalinas su ragais [vikišrinis traktorius. – Aut.], i tuoj nurautų tą mišką. O pirma tai ko – pakirdavo*

šaknis ir versdavo tą medį, daugiau nupjaudavo, ojetus tu mano, kaip žmonės sunkiai dirbdavo!

[Jie taip darydavo?] *Taip, taip, taip. Ir daugiau rąstai, reiškia, iš tų rąstų... Pirma gi nebuvo lentpjūvių, ir skeldavo tuos rąstus per pusę, ir, vat, vieną ant kito deda, reiškia, ir važiuoja viršum. [Kodėl sako, kad rovė kelmus? Jeigu verčia medį, tai nereikia raut kelmų?] Bet ašai tai mačiau, kaip jis rovė, ne tik. Aš vaiks buvau, bet mačiau, kaip jisai rovė. [O kaip?] Nu ką, kartis ilga, atsineša nupjautą tokį rąstą gabalą, pakert šaknis to kelma ir... an to galo ten kokie du vyrai užsigul, an tos ilgos karties, ir tas kelms kyl. Kyl kelmas, kiš pagalius, reiškia, nukapoj šaknis, nu ir išraun.¹⁵*

Nuo kultūrinio sluoksnio juoduojančios piliakalnių aikštelės¹⁶ žmonių dažnai buvo laikomos šventvietėmis, aukojimo vietomis, o ten randami dirbiniai, pavyzdžiui, akmeniniai kirveliai – apeigų reikmenimis. Veikiami prigimtinės kultūros, tačiau su deramu moksliniu stiliumi tokį įsitikinimą dar reiškė XIX a. vidurio-antrosios pusės archeologai, žymiausi Vilniaus Archeologinės komisijos nariai, plg.: „Daugelyje piliakalnių smėlingame, skurdžiame dirvožemyje yra derlingos žemės intarpai, kurie apsėti be papildomų pastangų duoda derlių. Galima teigti, kad tai buvo kruvinų aukų vietos. Ten per amžius aukojant, prisotinta žemė galėjusi virsti derlingu juodžemiu“ (*W wielu okopach znajdujących się wśród piasków i pól jałowych, środek jest żyzny, przez rolników uprawiany i bez sztucznych pomocy zawsze obsity plon wydaie. Wnosić więc można, że to było miejsce krwawych ofiar, które przez długi przeciąg czasu sprawiane, ziemię ladajaką, w żyzny czarnoziem obrócić mogły*).¹⁷

Prisiminimai apie senąją religiją, pasakojimų apie deginamas aukas, aukojamus gyvulius, kremuojamus mirusiųjų kūnus nuotrupos su piliakalniais ir alkakalniais dar buvo siejamos XX a. pirmojoje pusėje, kai kuriais atvejais – iki šių dienų. Antai ant Akvieriškių piliakalnio (Švenčionių r.) buvo deginamos aukos (*apieros*) – taip padavimas aiškina ir kaimo pavadinimo kilmę (1939 m.).¹⁸ Juoda žemė Lokavos piliakalnio (Akmenės r.) aikštelėje esą susidarė senais laikais, kai tenykščiai žmonės dar buvo pagonyns ir kalne degino aukojamus jaučius (1942 m.).¹⁹ Kiekvienas žemaitis, ateidamas melstis ant Padievaičio piliakalnio (Šilalės r.), laikė savo pareiga atnešti žemės, kuri čia buvo išpilama – kuo aukštesnis šventasis pylimas, tuo lengviau malda pasieksianti Dievą (1899 m.)

2 pav. Istorinės Nidos kaimavietės kultūrinis sluoksnis po supustyta kopa prie Būtingės (Palangos m.).
Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

3 pav. Padievaičio piliakalnis (Šilalės r.), žvelgiant iš rytų. Priekyje – piliakalnio papėdės gyvenvietė, toluomoje – piliakalnio pylimas.
Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka. 2008 m.

(3 pav.).²⁰ Pagonys, eidami melstis ant Skomantų piliakalnio (Klaipėdos r.), atnešdavo po maišiuką žemių aukai, degino ažuolines malkas. Žynys sergėjo ugnį, o jai užgesus laikė tai pražūtingu ženklu, mat *užgesa tikyba* (XX a. pr.).²¹ Be to, pasakojama, kad ant Migonių piliakalnio (Kaišiadorių r.) buvo kuriamas laužas ir deginami mirusiųjų kūnai (1888 m.).²²

Paminėtina, jog ankstyviausių piliakalnių kultūriniai sluoksniai Rytų ir Vakarų Lietuvoje yra datuojami II tūkst. pr. Kr. pabaiga – I tūkst. pr. Kr. (Daubariai, Mažeikių r.; Imbarė, Kretingos r.; Narkūnai, Utenos r.; Velikuškės, Zarasų r. ir kt.).²³ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu piliakalniai pavirto medinių (Kernavė, Širvintų r.; Maišiagala ir Nemenčinė – Vilniaus r.), kai kuriais atvejais – mūrinių pilių vie-

tomis (Liškiava, Varėnos r.; Veliuona, Jurbarko r.) ir buvo naudojami iki XV a. pirmosios pusės. Paskutinės medinės pilys ant Ginučių (Ignalinos r.), Narkūnų ir Taurapilio (abu – Utenos r.) piliakalnių degė 1433 m.; medinė Merkinės pilis dar minima 1444 m.²⁴

Tačiau klaidinga būtų manyti, kad nuo ugnies juoduoja vien tik senovės gyvenviečių ir piliakalnių kultūriniai sluoksniai. Priešistorines gyvenamąsias, gynybines ir laidojimo vietas primena istorinių sodybų, kaimų, dvarų ir palivarkų vietoje juoduojančioje žemėje aptinkamos gausios statybinės keramikos (plytų, čerpių, koklių) duženos, tinko trupiniai, viny ir daugelis kitų radinių. Šie naujųjų laikų paminklai veda į tarpdalykinių archeologijos, kalbos, istorijos, baltų religijos ir mitologijos tyrinėjimų lauką.

Valstybinių ir privačių žemių riba Pakalnių apylinkėse (Utenos r.). Ukmergės apskrities plano dalis
(Карта Виленской губернии Вилкомирского уезда 1842 Года – LVIA f. 1385 ap. 1 b. 9).

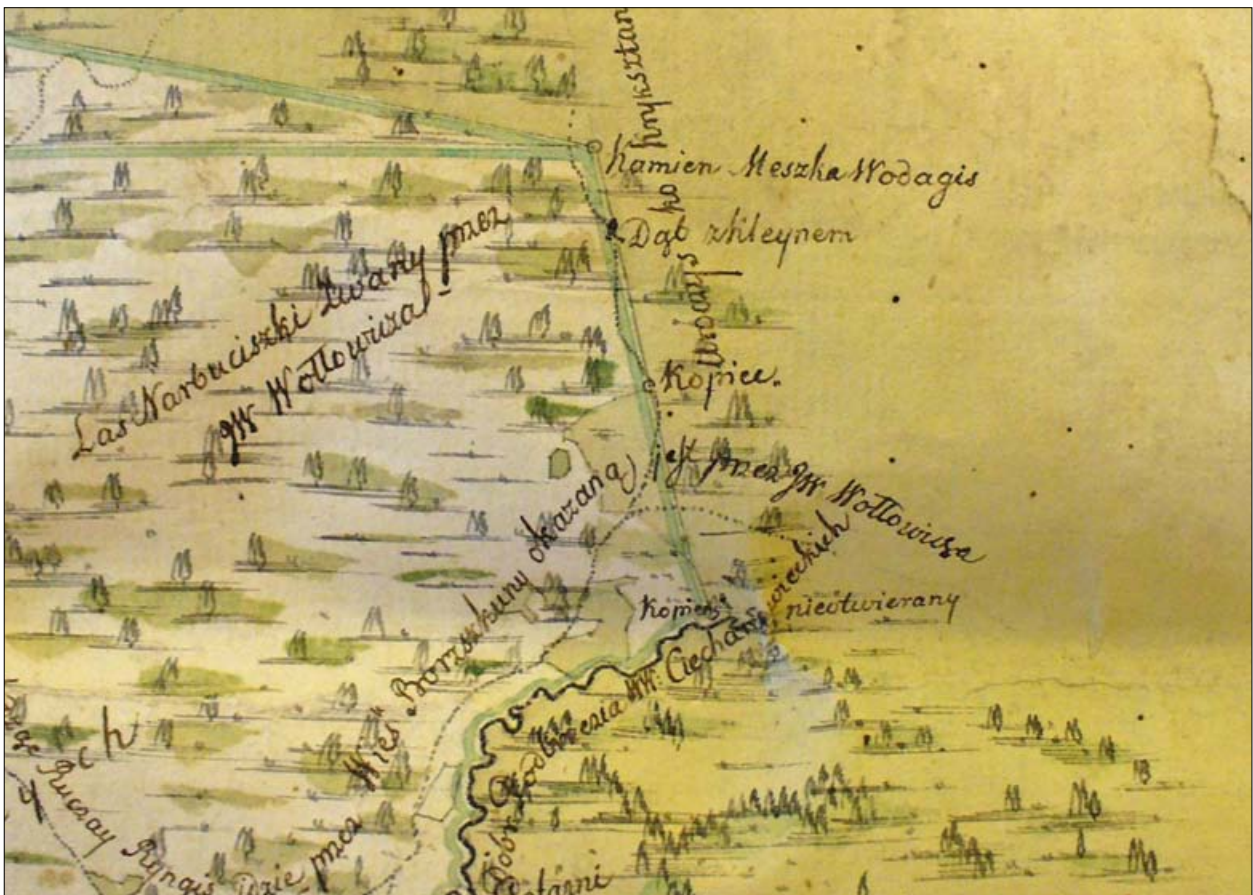
Voverių užsienis (Rukainių seniūn., Vilniaus r.) ir jo ribos (Мапа Dobr Swiran i Szankopola 1738 Roku – LVIA f. 526 ap. 7 b. 461).

Rėžiniai (valakiniai) Norvaišių ir Vaigailių kaimai XIX a. pirmosios pusės Joniškio gubernijos plane (Карта Губерніи Яниской... – LVIA f. 1219 ap. 1 b. 954).

1807 m. istorinio Izabelinos dvaro (dabar – Godiškių k., Jauniūnų seniūn., Širvintų r.) ribų plano dalis; pažymėti kapčiai (Kopiec), ažuolas su sienos ženklų (*Dqb z Kleynem*), Meškauodegiu vadinamas akmuo (*Kamien MeszkaWodagis*) (LVIA f. 526 ap. 7 b. 99).

Rusijos imperijos valstybinė siena su Prūsija ties Merkine (Varėnos r.) (raudonai numeruoti pasienio stulpai); po 1795 m.
(Карта ПОГРАНИЧНАЯ ИМПЕРИИ ВСЕРОССИЙСКОЙ С ПРУССКИМИ ВЛАДЕНИЯМИ... – LVIA f. 526 ap. 7 b. 4944).

Dubičių miestelis (Varėnos r.) 1837 m. Dubičių seniūnijos plane (Мappa Starostwa Dubickiego... – LVIA f. 526 ap. 8 b. 1388).

1799 m. rėžinio (valakinio) Šventininkų kaimo (Buivydžių seniūn., Vilniaus r.) plano dalis (Mappa Dobr Swiętnik ... – LVIA f. 526 ap. 7 b. 468).

Rėžinis (valakinis) Degsnių kaimas (Valkininkų seniūn., Varėnos r.) iš paukščio skrydžio. Zenono Baubonio nuotrauka. 2007 m.

Vilniaus Gedimino pilies kalnas iš paukščio skrydžio.
Zenono Baubonio nuotrauka. 2007 m.

Tytuvėnų miestelis (Kelmės r.) iš paukščio skrydžio.
R. Kraujalio nuotrauka. 2006 m.

Dubingių piliavietė (Molėtų r.) iš paukščio skrydžio.

Platelių Pilies sala (pirmame plane) ir miestelis (tolumoje). Zenono Baubonio nuotraukos. 2007 m.

Trepų dvaro sodyba (Skaudvilės seniūn., Tauragės r.) iš paukščio skrydžio. R. Kraujalis nuotrauka. 2006 m.
Luponių piliakalnis (Šiaulių r.) iš paukščio skrydžio. A. Strazdo nuotrauka. 2006 m.

Medžionių piliakalnis (Prienų r.).

Kernavės piliakalniai (Širvintų r.) iš paukščio skrydžio. Zenono Baubonio nuotraukos. 2008 m.

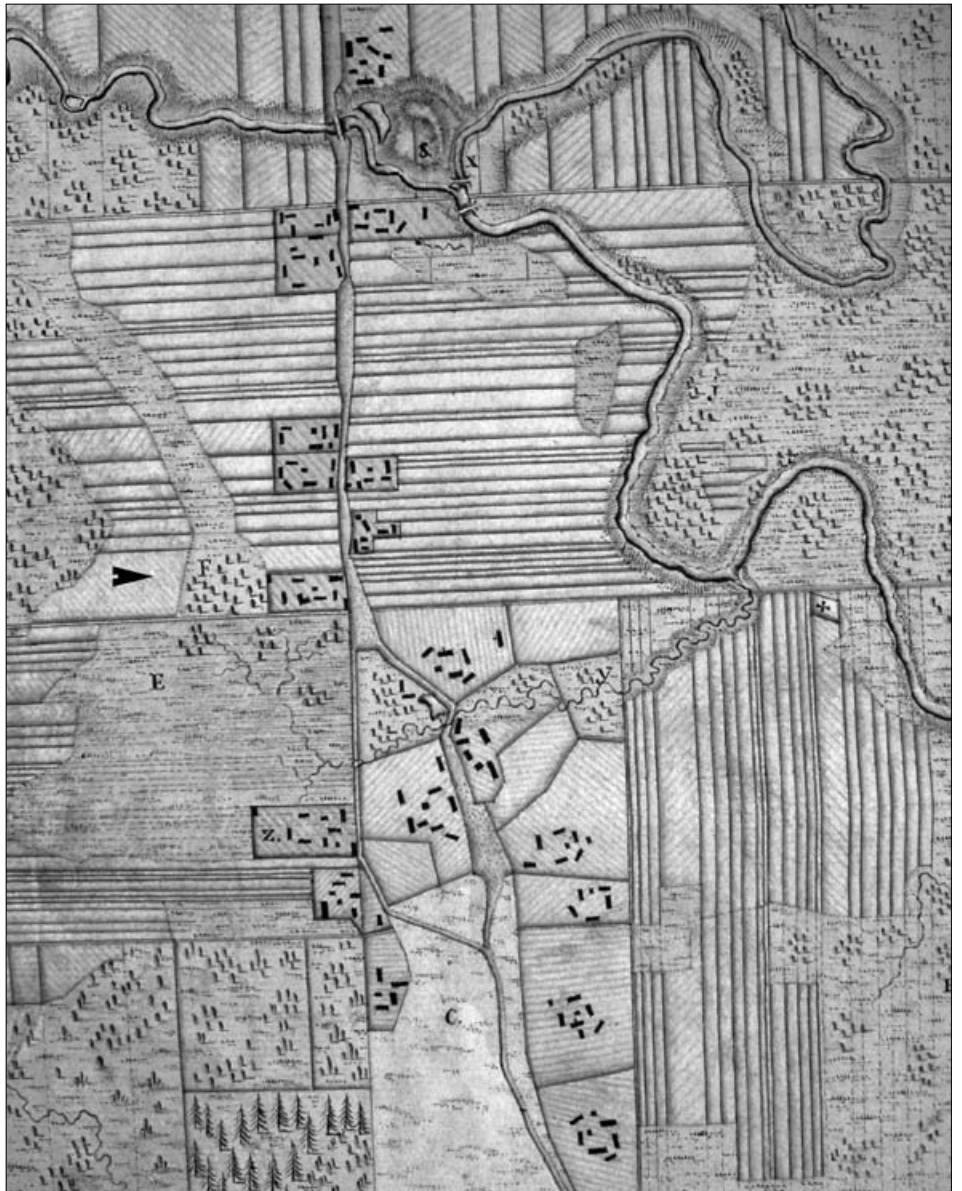

Istorinė perspektyva: apidėmės

1557 m. pradėta Valakų reforma sukėlė didžiausio masto valstiečių gyvenviečių pertvarką – pavienės sodybos (viensėdžiai), jų grupės, laisvo išplanavimo kaimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo paversti taisyklingą stačiakampį plotą užimančiomis, į valakus (rėžius) padalytomis gyvenvietėmis.²⁵ Rašytiniuose šaltiniuose: inventuriuose, žemės pirkimo ir pardavimo, teisminių ginčų dokumentuose, reformos metu ir jai pasibaigus, išniro nukeltų, sunykusių sodybų vietos pavadinimas *apidėmė* arba *apydėmė* (paliudyti abu variantai ir daugelis jų formų). Antai: „Mano lauką, vadinamą Apidėmė, t.y. buvusią gyvenamąją vietą (...)“ (*Ниву мою, называемую Апидеме, то ест старое селище* – 1599 m. (1600 m.), Pavandenės vls.), „Trečiąjį lauką... vadinamą Apidėmale, kur gyveno Mikalojus Gedeikis (...)“ (*Третью ниву... называемую Апидемали, где сидел Миколаи Кздеикусъ* – 1616 m., Pašilė), „Pirksiu... buvusią gyvenamąją vietą – lauką, pavadintą Apidėmė“ (*Прыкуплю... называемую ниву Апидемю старое селушко...* – 1627 m. (1629 m.), Veliuonos vls.)²⁶ (4 pav.).

Istoriko Leono Mulevičiaus duomenimis, iki Valakų reformos pradžios *Apidėmė* paminėta viename 1552 m. dokumente, 1560–1599 m. – 12, 1601–1650 m. – 11 ir 1652–1689 m. – 5.²⁷ Raseinių žemės teismo knygos iš įvairių Žemaitijos vietų vien tik 1581–1599 m. tokių atvejų – daugiau kaip penkios dešimtys.²⁸

Žodis *apidėmė* plito kaip bendrinis sodyb vietės pavadinimas, tuo pat metu – kaip vietovardis.

4 pav. Puodkalių kaimo (Skuodo r.) apidėmė (*Abdyma*), straipsnio autoriaus paženklinta rodykle. XIX a. pradžia (*Mappa Geometriczna Wsi Putkallow i Mitull Dobr Dziedzicznych J.O:X:J Franciszka Sapiehy (...)* – LVIA f. 1292, ap. 1, b. 153).

Priešdėlis *api-* (*apy-*) lietuvių kalboje dažnai reiškia tik dalį kokių nors savybių turintį daiktą, pavyzdžiui, *apymaišis* – tai nepilnas maišas, *apymolis* – dirva prie molio ir pan. Tuo remdamasis L. Mulevičius reiškė nuomonę, jog *apydėmė* – tai neryški, savo spalva iš aplinkos išsiskirianti vieta (*dėmė*).²⁹ Kalbininkas Wojciechas Smočinskis *apidėmę*, kuri Konstantino Sirvydo žodyno pirmajame leidime (išspausdintas apie 1620 m.) įrašyta kaip *apidame*,³⁰ sieja su vėliau paliudyta *apyname* „vieta apie namus“ ir neatmeta galimybės, jog šaknis *dam-* lietuvių ilgainiui buvo asimiliuota, pakeista į *nam-*.³¹ Beje, K. Sirvydas lenkų *siedlisko* vertė į lotynų *sedes* „buveinė, gyvenamoji vieta“ ir *area* „aikštė, erčia, lygi vieta, kiemas“,³² atitinkamai, į lietuvių *sodiba* ir *apidame*.

Didžiojo lietuvių kalbos žodyno pavyzdžiai rodo, kad sunykusios sodybos, statinių ir ypač gyvenamojo namo vietoje lieka *dėmė* – tam tikra žymė,

plg.: *Trobos nė dėmės nebliko* (Salantai).³³ Dėmesį prikausto žodžio *dėmė* atitikmuo *padėjimas*,³⁴ kurio reikšmė ir vartojimas labai priartina *dėmę* prie *vietos*: *Ar čia šepečiu padėjimas?* (Marijampolė), *Kai nėra gero padėjimo, tai viskas ir dingsta* (Ignalina), *Mano tėviškės padėjimas vadinasi Vijurkai* (Kurtuvėnai).³⁵ Tad šiuo metu *apidėmę* galime suvokti kaip esančią v i r š, arba ant (plg. *apy-danga* „dangtis, viršus“³⁶) ir a p l i n k, arba prie tos vietos, kurioje buvo namai, sodyba (plg. *apy-gardė* „vieta apie gardą (tvartą)“,³⁷ *api-daržė* „vieta apie daržą“,³⁸ *api-kaimė* „apylinkė, akalica, parapija“³⁹).

Remdamasis priešistorinių gyvenviečių tyrinėjimais, archeologas Rokas Vengalis parodė, jog patys storiausi ir intensyviausi, radinių kupini sluoksniai susidarė ne pastatų vietoje, o netoli, aplink, galbūt tarpuose tarp jų.⁴⁰ Tačiau ugniavietė visuomet pastebima, nes žemė kupina anglių, suodžių, o akmenys nuo karščio suskeldėję, sutrupėję.⁴¹ Juoduojanti sodybos vieta – tai liudijimas, jog ten kurstyta ugnis, prie jos šildytasi, gamintas maistas. Iki XX a. kas vakarą apklostoma, kas rytą švelniausiais žodžiais žadinama namų židinio ugnis – *Gabija*, *Šventa Agota* arba *Gabija Agota* – buvo apgaubta didžiausia pagarba ir laikoma šventa.

Namų ugniai skirtų maldų žodžiai – užburiantys, vedantys į mitines, o šiuolaikinėje kultūroje – į poetines gelmes: *Švinta Gabieta*, *mygok užklota*,⁴² arba *Ugneli, švinta Gabėta, nekelkis, neplatinkis, būk savo vieto*,⁴³ arba *Švinta Gabieta, uždingta gulėk, naktį grėsininkų žmonių nejudink, nebudink. Nū smerčio neatstok, padūk lazdele, uždek žvakele, teeiny numučio*.⁴⁴

Ši šventumo nuojauta, jos istoriškumo paieškos veda prie Wolfenbüttelio Postilės (rankraštis datuojamas 1573 m.), kur įrašyti žodžiai: *Tikedami ing szemepaczius, Eitwarius, kaukus, a p p i d e m e s, kalnus, akmenis, medzius, gaius (kaip ghe wadinna alkus) Vpes, perkunų...* Be to, Postilėje Aitvarui, Žemėpačiui, Apidėmei parenkamas vis kitoks piktosios dvasios pavadinimas: *Welnas ira etwaras, teip besas ira szemepatis, teipag czertas ira A p i d e m e*.⁴⁵

Janas Lasickis veikale „Apie žemaičių, kitų sarmatų ir netikrų krikščionių dievus“ (parašytas 1580 m., išleistas 1615 m.) rašo, jog Apidėmė (*Apidome*) – pakeistos, tai yra paliktos, buvusios gyvenvietės dievas. Jei tik koks gyvulys atsiveda aklą arba luošą gyvuliuką, žmonės tuojau keliai gyventi kitur: *Apidome mutati domicilii deum. nato cuiusuis generis, vel coeco vel debili pullo, actutum sedes mutantur*.⁴⁶

Tyrinėdamas iš mitologinių sakmių ir tikėjimų pažįstamą Aitvarą, Algirdas Julius Greimas atskleidė, jog J. Lasickio minimo aklo arba luošo gyvuliuko, greičiausiai kumeliuko, gimimas yra nelaimės ženklas, reiškiantis, jog sodyboje apsigyveno nelaimės pranašas – Aitvaras. Dėl šios priežasties apleisdamas sodybą, ūkininkas savo namus sudegina, o žemės sklypelį palieka deivės Apidėmės globai. Dėmesį atkreipia faktas, jog sudegusių namų vieta ir vėlesniais laikais buvo apleidžiama, gaisravietės – neliečiamos, plg.: *Kur kartą mušė griausmas, muša ir dažniau, antri namai toj pačioj vietoj nestatoma*.⁴⁷ *Seniau sakė, kad baisus griekas paimti ką iš gaisro vietos* (Molėtai).⁴⁸

Nukeltos, sunykusios, galbūt sudegintos sodybos vieta – tai šeimos židinio dievybių, kartu ir protėvių, kurių negalima palikti be globos, buveinė.⁴⁹ Sekant A. J. Greimu, prieraišumas prie apidėmės, nedidelės, paprastai 2–3 margų (apie 1,5–2 ha) dydžio valdos⁵⁰ – namų, sodybos arba kaimo vietos – yra grįstas ryšiu su ugnimi, ugniaviete.

Vietovardis *Apidėmė*, *Apidemės*, *Apydėmė*, *Apydėmai* ir daugelis panašių pavadinimų yra paplitę visoje Lietuvoje,⁵¹ jų ypač gausu Žemaitijoje.⁵² XX a. duomenys Abėcėlinėje vietovardžių iš gyvosios kalbos kartotekoje rodo, jog *Apidėmės* – tai dažniausiai dirvos, pievos, krūmai, vandens telkiniai (balos, upeliai), retkarčiais vietovės (*apyrubės*), kuriose įkurti viensėdžiai – kartais po pertraukos apidėmės vėl buvo apgyvendintos. Iš istorinių šaltinių matyti, kad Apidėmėmis vadintos s o d y b v i e t ė s (*Старое селушко, старое селуцо*, plg. *Старое Анидемe*⁵³). XVI a. antrojoje pusėje, t.y. Valakų reformos metu ir kurį laiką jai pasibaigus, Žemaitijoje jų būta labai daug. Vietovardžiuose, beveik vien laukų pavadinimuose, bendrinės kalbos žodis *apidėmė* dažnai buvo vartojamas junginiuose, nusakant kur, kokia arba kieno yra viena ar kita sodybvietė, pavyzdžiui: *Api-dėmė pagluosnis* (*Анидеме паклоснисъ* – 1595–1653 m., Viduklės vlsč.), *Senasis Apidėmis* (*Анидемисъ сtape* – 1599 m., Raseinių vlsč.), *Apidėmė aukštoji* (*Анидемя авкштоя* – 1596 m., Josvainių vlsč.), *Apidėmė Salių* (*Анидеме салю* – 1599 m., Raseinių vlsč.).⁵⁴ Neatmestina, kad pastarojoje – Salių – apidėmėje, taip pat Rimdeikiškio (*Анидеме римдейкишка* – 1596 m., Raseinių vlsč.), Valatkiškių (*Анидеме волаткишки* – 1598 m., Vilkijos vls.) ir kitose, dar neseniai buvo gyventa žmonių, kurių asmenvardžius minėti pavadinimai įamžino.

5 pav. Sodybviētė Auksūdžio kaimo (Kretingos r.) laukuose, paženklinta mediniu kryžiumi.
Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.

Istoriniai ir šiuolaikiniai duomenys apie apidėmes išryškina kelis skirtingus jų naudojimo būdus. Dažniausiai apidėmės artos, plg.: „Senoji Apidėmė, kurioje pasėjama 1,5 statinės rugių“ (*Старое Анидеме, на полторы бочки жыта ссе́н'я* – 1624 m., Karšuvos vlsč.),⁵⁵ ganytos arba šienautos, plg.: *Apidėmėn galvijus sugindavo* (Pagiriai).⁵⁶ Kartais apidėmė arba apidėmėmis vadinamos kaimo kapinės, plg.: *Prabaščius ažuprašė mus aptvert apidėmes* (Žižmai).⁵⁷ Deja, šio Dieveniškėms būdingo reiškinių kilmė iki šiol netyrinėta.

Apidėmių naudojimo pobūdį lėmė ir tebelemia daugelio aplinkybių suma, žemdirbio ir bendruomenės ryšys su praeitimi, papročiais, išėjusiomis kartomis. Anot istoriko Juozo Jurginio, jau Valakų reformos metais valstiečiai, priešindamiesi jų dirbamos žemės perkėlimui iš vietos į vietą, rėmėsi ne tik ūkine patirtimi, bet ir papročiu, susijusiu su pagarba tėvams ir namams: „į protėvių ar tėvų sodybą buvo žiūrima kaip į šventai gerbtiną ir brangtiną vietą“.⁵⁸ Duomenų teiginiui apie išskirtinį

kaimo gyventojų požiūrį į apidėmes – sodybvietes pagrįsti randame XX a. pirmojoje pusėje, per pirmąją plataus masto žemės valdymo pertvarką Lietuvoje po Valakų reformos. Antai apidėmės – Voveriškių kaimo vietos prie Kuršėnų – nenorėta atiduoti vienam kuriam į viensėdžius išsikeliančio kaimo gyventojui. Jos kiekvienas būtinai norėjęs turėti po dalį: *Išsidalinus į vienkiemes ūkininkai nenorėjo paduoti sodžiaus vietą vienam, todėl kiekvienas gavo po rėžiuką.*⁵⁹ Apidėmė – Janušavos kaimo vieta prie Kėdainių – bendru sutarimu buvo paversta ne dirbamos žemės rėžiais, o išmatuota sklypeliais, kurie kiekvieno naudoti pagal poreikį:

Biliūnų kelias yra senojo Janušavos kaimo gatvės liekana. Senais laikais čia yra buvęs Janušavos kaimas. Užėjęs maras išklojęs visus kaimo gyventojus. Likę gyvi tiktai du seniai. Tie seniai išvežioję numirėlius ir sulaidoję didžiausiame Janušavos Trakų miško kalnelyje. Taip pasidarę Maro Kapai. Visas kaimas likęs tuščias.

Kad niekas nėję gyventi, tai triobos buvusios sudegintos, o žemė perleista iš kitur atėjusiems žmonėms. Nauji gyventojai įkūrę naują Janušavos kaimą už pusės kilometro į žiemius lygiagrečiai senajai kaimo vietai, palikę neliestą seną gatvę keliu a t m i n č i a i.

Tarp naujosios Janušavos ir Biliūnų Kelio žemė buvo išdalinta rėžiais. Nors senosios Janušavos sodybomis galėjo eiti tęsiniais tie patys rėžiai (ta pati žemė padėties ir formos atžvilgiu), tačiau žmonės rėžių iš sodybų n e d a r ė, o išsidalino mažais sklypais – pridotkais (przydutki, priedėliai), praminę tą vietą Pridotkais (Przydutki).

*Pridotkai – vieta pakili, pakilesnė ir sausesnė už tą daiktą, kur stovi naujasis Janušavos kaimas.*⁶⁰

Per šimtmečius sodybviečių, taip pat ir kaimaviečių skaičius Lietuvoje augo, tačiau jas nustota vadinti apidėmėmis. XX a. *apidėmė* pirmiausia reiškė bendrai kaimo gyventojų valdomą žemės sklypą tarp dviejų sodybų, panamę arba išvarą⁶¹ (suprantama, tai nepa-neigia galimybės, jog anksčiau ten galėjo būti gyvenama vieta). Istoriniai duomenys neleidžia abejoti, jog apidėmė reiškė sodybvietę, o J. Lasickio paminėta deivė Apidėmė liudija, jog šioms vietoms buvo puoselėjama religinė pagarba. Prigimtinė lietuvių kultūra tradiciją saugo kaip ypatingą ryšį su gimtine, tėvų, senelių ir prosenelių namais, plg.:

Nueini an tokio kalnelio ir žinai, kad čia t a v o

namai buvo. [Jūs žinot tą vietą?] *Jo, o kaip gi aš nežinotiu. Žinau.* [Jūs nueinat tenai?] *Nu netankiai, bet nueinu. Va, čia Čablauskienė, kaimynka, jin iš ten, tai jin beveik... čiut ne kiekvieną vakarą pavažiuoja tuo keliu an Bargailių, kur buvo jos tėviškė. Su dviračiu važiuoja aplankyt. Nu kaip, o kaipgi, ojei! (...).*

Man atrodo kiekvienam žmogui, kur tu užgimęs, kur tu užaugęs, kur tavo vaikystė praėjus, jaunystė, tuėjai tais takais, tu viskas... Nu taigi yra labai brangu! Čia kad mes gyvenam, čia juk tik... tik... čia... čia... čia jokia ne tėviškė, čia... Aš tai niekada... aš ar sapną sapnuoju, ar ką nors, aš visą laiką Bargailiuose. O čia, Giedraičiai, tai kas? Čia mes tik gyvenam. Tik g y v e n a m. [Tik gyvenam?] *Nu, tik gyvenam. [Bet labai daug!] Cha cha cha. Tai daug, bet... bet ten yra daug brangiau. Tėviškė (...).*

[Prašom pasakykit, prisiminkit kokį nors sapną. Savo tėviškės vaizdą] *O Jėzusmaria! Tų sapnų tai aš nežinau, kiek tē... ką aš sapnuoju, tai visą laiką, kad ten, kad eini, kad bulves kasei, kad daržą ravėjai, iš šulnia eini vandens atsisem... pasisemt, tai skalbies ką nors. Visą laiką Tėviškėj. Aš šituos takelius, Marija Šventa! Mane užrištom akim nuvestų ir aš kiekvieną kampelį rasčiau | Kiekvieną kampelį | Kaip šiand... Ojei!*⁶²

Šiuolaikinėje visuomenėje švenčiausi jausmai vis dar siejami su gimtine, nesvarbu, ar ten stovi namai, ar jų vietoje lygus laukas, pasodintas miškas, tyvuliuoja tvenkiniai. Nuostabą kelia tai, jog šios sodybvietės labai artimos apidėmių paveikslui, pažįstamam iš istorinių dokumentų – dažniausiai tai arimais ir ganyklomis paverstos vietos, arba nepalieti maži žemės plotai jų apsuptyje. Svarbiausia, sodybvietėms reiškia religinė pagarba. Sodybos vietos, taip pat jos gyventojų, mirusiųjų, kitur gyventi išsikėlusiujų globa dažniausiai pavedama Kristui, Švenčiausiai Mergelei Marijai ir šventiesiems. Rengiami giminių ir kaimynų susitikimai, šventinami kryžiai (5 pav.), statomos arba į medžius keliamos koplytėlės, akmenys su atminimo lentomis, gyvenusiųjų pavardėmis, rimuotais žodžiais. Antai Salomėja Lubienė iš Kūlupėnų (Kretingos r.) įsitikinusi, jog jos gimtosios sodybos vietoje į medį įkeltoje koplytėlėje gyvena ir šią vietą saugo Marija:

[Dėl ko Jums tokia mintis koplytelių kėlimo į medžius atėjo?] *Nu kad reikieja. Nu kap? A nepaliks nė tievų, nė tieviškės. Nieks. Nieks nesaugos nė tieviškės. Juk tor sauguot, vistiek tor būt. Marija [tor]*

6 pav. Liepa Baukų kaimo (Radviliškio r.) laukuose mena Juozilaičių sodybą. *Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka. 2011 m.*

ropintis momis. Juk ka ten nebebosi, laukā palika. Tik ta veita, kor palēkt, tor būti (...).

[Kodėl reikia saugoti Tėviškę?] *Nu tegul ana būn! Vistiek Marija rūpinas sugyvenimu, su viskuo. Juk Marijos visas gyvenimas yr. O kas rūpinsis kitas, ka ne muotėn?* [Reikia rūpintis Tėviške?] *Nu rēk rūpintis. Dėl to rūpinamos, ka skaitos ta Marija neprazūtų. Visai nūgedo tas beržas, reik jau kelt į kėt, kad an gyventų. Kad an gyventų. An tor gyventi.*⁶³

Siponių kaimo (Kėdainių r.) laukuose po Nepriklausomybės atkūrimo pastatytas paminklinis akmuo istoriniuose Bakšiškių, Barsukynės, Mantviliškio II ir Vytautių kaimuose gyvenusių Čeidų, Kuprių, Maniokų, Zaukų ir daugelio kitų giminių atminimui.⁶⁴ Paukščių sodybos Palmajės kaime (Ignalinos r.) pakraštyje – mūrinis kryžius su užrašu: *Tėvų žemei atminti.*⁶⁵ 1984 m. Blažių giminė ant koplytėlės senelių sodybos gėlių darželyje Pušinoje (Radviliškio r.) užrašė: *Krauju ir ašarom soti, tėvų žemele būk dosni.*⁶⁶

Dažnai gimtų sodybų vietose puoselėjami seni ir sodinami nauji medžiai (6 pav.), ženklinami namų pamatai, saugomi šuliniai. Sodybvietais vaikų ir vaikų, vietos gyventojų – savininkų paprastai nėra ariamos ir kitaip ardamos.

Apibendrinimas ir išvados

Ilgą laiką gyvenama ir dirbama – ariama, tręšiama, pūdoma žemė virsta juoda. Tai aukščiausia jos kokybė, ši žemė pati derlingiausia ir vertingiausia. Lietuvių prigimtinei kultūrai būdinga savita, talpi juodos žemės samprata; jos tyrimų laukas apima priešistorinių gyvenviečių, piliakalnių kultūrinius sluoksnius, lydimus – dirbamus laukus iškirsto miško vietoje, taip pat istorines sodybvietais, kaimavietais ir dvarvietes.

Sekant prigimtines kultūros tradicijas, žemės juodumas visuomet susijęs su ugnimi arba kyla iš ugnies. Anot padavimų, piliakalnių ir alkakalnių žemės paviršius juoduoja nuo sudegintų aukų arba kremuotų mirusiųjų kūnų. Ugnis nudegina lydimos paviršių, reiškiasi kaip vidinė dirbančio žmogaus kaitra ir prakaitas, kuriuo laistoma žemė. Juodžiausi senovės gyvenviečių, sodybvietais ir kaimavietais plotai ten, kur buvo kūrenama ugnis, gaminamas maistas, šildomasi. A. J. Greimas reiškia nuomonę, kad prielaidumas sodybvietais taip pat grįstas ryšiu

su ugnimi – šeimos židinio dievybių ir protėvių buveine.

Istorinę ir šiuolaikinę juodos žemės perspektyvą gerai atskleidžia *apidėmė* – nukeltos, sunykusios, galbūt sudegintos sodybos vieta, išsiskirianti juoda spalva ir pasižyminti derlumu. XVI a. antrosios pusės – XVII a. vietovardžiuose, beveik išimtinai laukų pavadinimuose, *apidėmė* dažnai buvo vartojama junginiuose, nusakant kur, kokia arba kieno yra viena ar kita sodybvieta.

Per šimtmečius sodybvietais ir kaimavietais skaičius Lietuvoje augo, tačiau jas nustota vadinti *apidėmėmis*. Istoriniai duomenys neleidžia abejoti, jog *apidėmė* reiškė sodybvietais, o senovės žemaičių deivė *Apidėmė* patvirtina, jog šioms vietoms buvo puoselėjama religinė pagarba. Paprotį prigimtine lietuvių kultūra saugo kaip ypatingą, gyvą ryšį su gimtine, tėvų, senelių ir prosenelių namais. Kartu su pašventintais kryžiais, koplytėlėmis ir paminkliniais akmenimis išėjusiųjų atmintį saugo seni ir pasodinti nauji medžiai; šių vietų stengiamasi nearti. Tokiu būdu daugelis neardomų juodos žemės lopinėlių Lietuvoje saugo ryšį su deive *Apidėme*, kuriai pavesta sodybvietais likusių šeimos židinio dievybių ir protėvių globa.

Straipsnis parengtas 2013 m. kovo 17 d. 4-ajame prigimtines kultūros seminare Užutrakyje perskaityto pranešimo „*Žemė Juodoji: archeologinė ir istorinė perspektyva*“ pagrindu.

SANTRUMPOS

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. Vilnius, 2005 (atnaujinta versija – 2008). Prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt>. [Žiūrėta 2013-07-13]. (Išnašose nurodomas antraštinis žodis).

LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas.

LVŽ – *Lietuvos vietovardžių žodynas. A–B*. Vilnius, 2008, t. 1.

LŽV – *Lietuvos žemės vardynas*. Anketos saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje.

NUORODOS:

1. Plačiau žr.: *Lietuvos TSR fizinė geografinė*. Ats. redaktorius A. BASALYKAS. Vilnius, 1958, t. 1, p. 302–323; plg. VAI-TEKŪNAS, S. *Enciklopedinis geografinis žodynas*. Kaunas, 1994, p. 79.
2. Palyginimui, prigimtine kultūra taip pat turi savitą raudonos žemės, molio sampratą.

3. LKŽe: žemė.
4. Ten pat.
5. P. Lenartuvos k., Radviliškio r. – Jonas URBONAVIČIUS, 79 m., kilęs iš Pyplių k., nuo 1958 m. gyvena žmonos namuose Lenartuvoje ir Marijona Jankauskaitė-URBONAVIČIENĖ, 79 m., vietinė. U. A. Čepulytė, A. Kazimieraitytė, Ž. Montvydas, G. Petrauskas ir V. Vaitkevičius, talkinami A. Buchaitės 2013 m. sausio 12 d.
6. LKŽe: žemė.
7. Ten pat.
8. LKŽe: apdengti.
9. LKŽe: juodas.
10. VAITKEVIČIUS, V. Turlojiškių neįtvirtinta gyvenvietė. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais*. Vilnius, 2007, p. 488–489; VAITKEVIČIUS, V. Turlojiškių neįtvirtinta gyvenvietė. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2007 metais*. Vilnius, 2008, p. 112–113.
11. VENGALIS, R. Semeniškių 2-oji neįtvirtinta gyvenvietė. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2004 metais*. Vilnius, 2005, p. 58–61.
12. Plg.: KUDABA, Č. Merkinės apylinkių miškų plotų raidos bruožai. Iš: *Kraštotyra*, 1971, p. 114–120.
13. Plg.: Žmogus nuo darbo i n j u o d a s (Tverečius – LKŽe: alksninis), Dirb kaip j u o d a s arklys (= sunkiai) (Kražiai – LKŽe: arklys).
14. Kaitulys – karštis, kaitimas, raudonavimas, užkaitimas (iš susijaudinimo), aistra, prakaitas (LKŽe: kaitulys).
15. P. Liepiškių k., Radviliškio r. – Algirdas BAKTYS, 80 m., vietinis. U. A. Čepulytė, A. Kazimieraitytė, Ž. Montvydas, G. Petrauskas ir V. Vaitkevičius 2013 m. sausio 13 d.
16. Plg., Antaniškių piliakalnis, Zarasų r., vadinamas Juoduoju kalnu; Sokiškių, Ignalinos r. – Juodžeminiu; Bajorų, Ignalinos r. – Černa gurka.
17. TYSZKIEWICZ, E. *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuk i rzemiosł i t. d. w dawniej Litwie i Rusi litewskiej*. Wilno, 1850, s. 31.
18. VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*. Vilnius, 2006, p. 282.
19. STEPINŠ, P. Lietuvos Žiemgalos piliakalniai. Iš: *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 24, p. 236.
20. ПОКРОВСКИЙ, Ф. В. *Археологическая карта Ковенской губернии*. Вильна, 1899, с. 144.
21. BAUBONIS, Z., ZABIELA, G. *Klaipėdos rajono piliakalniai*. Vilnius, 2009, p. 61.
22. KURILA, L., VAITKEVIČIUS, V. Mirusiųjų deginimo papročio refleksijos: padavimas apie Migonių piliakalnį. Iš: *Tautosakos darbai*, 2011, t. XLI, p. 114.
23. BAUBONIS, Z., ZABIELA, G. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*. Vilnius, 2005, t. 1, p. 15.
24. Ten pat, p. 9.
25. Plačiau žr.: BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938; BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988; ŠEŠELGIS, K. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996; PURVINAS, M. *Rytų Lietuvos kaimų istorinė raida*. Kaunas, 2011.
26. JABLONSKIS, K. *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*. Kaunas, 1941, d. 1, p. 2.
27. MULEVIČIUS, L. Apydėmė. Iš: *Lietuvos istorijos metraštis /1989*. Vilnius, 1990, p. 93.
28. Жр.: СПОГОИС, И. Я. *Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия*. Вильна, 1888, с. 12–13.
29. MULEVIČIUS, L. Apydėmė... p. 92.
30. *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Parengė, įvadinį straipsnį parašė ir žodžių rodyklę sudarė K. PAKALKA. Vilnius, 1997, p. 353.
31. Plačiau žr.: SMO CZYŃSKI, W. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno, 2007, s. 19–20.
32. JOKANTAS, K. *Lotyniškai lietuviškas žodynas*. Kaunas, 1936, p. 891, 908.
33. LKŽe: dėmė.
34. Čia graži dėmė, t.y. padėjimas (LKŽe: dėmė). Už šį pastebėjimą dėkoju dr. Daivai VAITKEVIČIENEI.
35. LKŽe: dėjimas.
36. LKŽe: apydanga.
37. LKŽe: apygardė.
38. LKŽe: apidaržė.
39. LKŽe: apikaimė.
40. Plačiau žr.: VENGALIS, R. *Rytų Lietuvos gyvenvietės I–XII a. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Istorija (05H)*. Vilnius, 2009.
41. Paminėtina, kad istorinio laikotarpio sodybvietsės žemės paviršiuje galima pamatyti ir kaupą iš molio, akmenų, plytų griuvenų, susidariusį viryklės, krosnies arba duonkepės vietoje.
42. P. Pavarčio k., Tauragės r. – Agota Kleinienė, 76 m., vietinė. U. K. Lovčikas 1979 m. *Past.*: Taip meldavosi ugniai pateikėjos močiutės Uršulė Balsienė ir Ona Skirienė (LOVČIKAS, K. Maldelės ugniai Upynos apylinkėje. Iš: *Mūsų kraštas*, 1994, Nr. 1, p. 94).
43. P. Papaukštakalnio k., Šilalės r. – Marijona Mockienė, 80 m., vietinė. U. K. Lovčikas 1979 m. (Ten pat).
44. P. Požerės k., Šilalės r. – Marijona Urbutienė, 78 m., vietinė. U. K. Lovčikas 1982 m. *Past.*: Maldą kalbėdavo, kas virdavo valgyti (Ten pat).
45. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*. Sudarė N. VĖLIUS. Vilnius, 2001, t. 2, p. 446. (Retinimas – cituojant).
46. GREIMAS, A. J. *Tautos atminties beiėškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius-Chicago, 1990, p. 91 (*Apidomė* – ne buveinės pakeitimo dievas, kaip verčiama leidiniuose: LASICKIS, J. *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus*. Paruošė J. JURGINIS. Vilnius, 1969, p. 20; ALIŠAUSKAS, V. *Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus. Tekstas ir kontekstai*. Vilnius, 2012, p. 113).
47. BALYS, J. Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose. Iš: *Tautosakos darbai*, 1937, t. 3, p. 194 (nr. 755).
48. LTR 4673/60.
49. GREIMAS, A. J. *Tautos atminties beiėškant. Apie dievus ir žmones*, p. 91–92.

50. MULEVIČIUS, L. Apydėmė... p. 93.
51. LVŽ p. 144–146.
52. Žr.: MULEVIČIUS, L. Apydėmė... p. 93.
53. JABLONSKIS, K. *Lietuviški žodžiai*... p. 2; JURGINIS, J. Žemdirbių deivė. Iš: *Kultūros barai*, 1970, nr. 4, p. 59–60. MULEVIČIUS, L. Apydėmė... p. 93.
54. СПИРОГИС, И. Я. *Географический словарь*... с. 13. Kartais net neaišku, ar *Apidėmė* tikrai vietovardis, plg.: „Apidėmė – laukas, vietovė, vadinama Vaičiakalniu“ (*Апидеми – нива-урочище, называемая Войчакальнясь* – 1581 m., Kražių vls.).
55. JABLONSKIS, K. *Lietuviški žodžiai*... p. 1.
56. LKŽe: *apidėmė*.
57. *Dieveniškų šnektos žodynas*. Sudarė D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris. Vilnius, 2005, t. 1, p. 16; plg.: LKŽe: *apidėmės*; LTR 6447, l. 25.
58. JURGINIS, J. Žemdirbių deivė, p. 59.
59. P. Voveriškių k., Šiaulių r. – Juozas DARGUŽAS, apie 70 m., vietinis. U. M. Galkuvienė 1935 m. (LŽV: Voveriškių k., Šiaulių vls. ir apskr.).
60. U. S. Tījūnaitis 1935–1936 m. (LŽV: Janušavos k., Kėdainių m. ir apskr.; išretinta cituojant).
61. LKŽe: *apidėmė*.
62. P. Giedraičių k., Radviliškio r. – Danutė Godvaišaitė-RAUBICKIENĖ, 75 m., kilusi iš Bargailių k., nuo 1985 m. gyv. Giedraičiuose. U. A. Kavaliauskaitė, A. Kazimieraitytė, V. Stanionis, M. Šipelytė, V. Vaitkevičius ir J. Venckevičiūtė 2012 m. rugsėjo 13 d.
63. P. Kūlpėnų k., Kretingos r. – Salomėja Eitavičiūtė-LUBIENĖ, 87 m., kilusi iš Sauserių k., nuo 1977 m. gyvenanti Kūlpėnuose. U. D. ir V. Vaitkevičiai 2013 m. kovo 29 d.
64. Straipsnio autorius žvalgė 2013 m. kovo 15 d.
65. Straipsnio autorius žvalgė 2013 m. rugpjūčio 15 d.
66. P. Šiaulių m. – Marija Blažytė-RIMKIENĖ, 84 m., kilusi iš Margių k. U. I. Butrimaitė, A. Čepulytė, M. Lapeika ir V. Vaitkevičius 2013 m. birželio 13 d.

RESEARCH PAPERS : 4th Indigenous Culture Seminar

From the dictionary of indigenous culture: black earth

Vykintas VAITKEVIČIUS

Lithuanian indigenous culture has distinctive concept of “black earth” farmland, explains its origin. Black earth has long been the object of religious respect. This paper for the first time will consider the following issues and an initial examination is performed.

Earth that for a long time is lived on and worked — ploughed, fertilized, putrefied — turns black. This is its highest quality level; this land is most fertile and valuable. In indigenous culture the research field of black earth includes prehistoric settlements, cultural layers of hill forts (*piliakalniai*), clearings (Lith. “*lydimas*”, cultivated fields in a deforested area), as well as historic homesteads, village sites and the manor-houses.

Following in the tradition of the indigenous culture, the blackness of the land is always associated with fire or it comes from fire. According to legends, the tops of *piliakalniai* turn black from burned sacrifices or cremated corpses. Fire burns out a forest clearing, it manifests as a working man’s inner heat and sweat, which irrigates the land. The blackest areas in the ancient settlements, homesteads and villages were where a fire burned, food was made, and people went to get warm. A. J. Greimas expresses the opinion that attachment to homesteads is also connected to fire — it is the home of the family’s hearth’s deities and the dwelling of their ancestors.

Historical and contemporary black earth perspectives are revealed through *apidėmė* — the location of a relocated,

rundown, or possibly burned down homestead, characterized by its black colour and exceptional fertility. In place names from the second half of the 16th c. and the 17th c., almost exclusively in the names of fields, the word *apidėmė* was often used, indicating where, what kind or to whom belonged a homestead.

Over the centuries the number of farms and homesteads in Lithuania grew, however they are no longer called *apidėmės*. Historical data does not doubt that *apidėmė* meant homestead, while the ancient Samogitian goddess *Apidėmė* confirms that these locations were religiously important and revered. In the indigenous Lithuanian culture a special, living connection with one’s birthplace and the home of their parents, grandparents and great-grandparents was cherished. Along with consecrated crosses, chapels, and memorial stones, newly planted trees also retained memories of the departed; these sites would not be ploughed. In this way, many of the undestroyed patches of black land in Lithuania preserve the bond with the goddess *Apidėmė*, who was entrusted with caring for the family hearth deities and the ancestors who stayed behind in the homestead.

After the article a discussion is published, during which this topic was expanded on, questions asked by the seminar’s participants were answered.

Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Manto g. 84, LT-92294, Klaipėda, el. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com

Gauta 2013-07-15, įteikta spaudai 2013-10-30